

DORU RADOSAV

Sentimentul religios la români

SEC. XVII–XX

O PRIVIRE ISTORICĂ

Ediție revăzută

În loc de prefață de Nae Antonescu

Ilustrații de Picu Pătruț

Cluj-Napoca, 2025

Cuprins

În loc de prefață de Nae Antonescu | 9

Introducere | 13

Capitolul I. Literatura sentimentului religios | 25

1. Pedagogia catehismului | 28
2. Literatura pioasă | 38
3. Lectura religioasă | 60
4. Lectura religioasă model: miscelaneul | 64
5. Cartea și retorica sentimentului religios | 67

Capitolul II. Pietatea individuală | 79

1. Rugăciunea; „Lex orandi, lex credendi” | 79
 - a. Rugăciunea Domnului | 90
 - b. Rugăciunea boierului | 94
 - c. Rugăciunea călugărului | 96
 - d. Rugăciunea țăranului | 98
 - e. Tipurile de rugăciune | 111
2. Practica sacramentelor | 117
 - a. Botezul | 119
 - b. Cununia | 129
 - c. Împărtășania | 135

Capitolul III. Moartea ca percepție și reprezentare | 143

1. Moartea „bună” | 144
2. Moartea „rea” | 147
3. „Hora mortis” | 151
4. Meditația asupra morții | 153
5. Ritualul și ceremonialul înmormântării | 157
6. Retorica discursului funebru | 163

Capitolul IV. Pietatea colectivă | 191

1. Biserica și comunitatea | 192
2. Procesiuni, pelerinaje | 214
3. Cultul sfinților. Cultul moaștelor | 225
4. Cultul crucii. Cultul icoanelor | 259
5. Hagiotoponimia | 278
6. Flora și fauna în transmisia sensibilității religioase | 283
7. La liziera sentimentului religios: minuni, vedenii, eresuri, blesteme | 289

Bibliografie | 307

Literatura sentimentului religios

Literatura sentimentului religios face parte integrantă din literatura religioasă, din scrisul religios, din cultura religioasă care a fost dominantă în istoria culturii românești premoderne. Cartea și literatura religioasă au ocupat locul proeminent în viața intelectuală a poporului român.

Dacă în paradigma istoriografică lansată de H. Bremond (în *Histoire littéraire du sentiment religieux en France*, 1916-1936) se face o recuperare a literaturii cu *inserție religioasă* și de sentiment religios, aspect care se degajă din „valoarea religioasă a mărturiilor aduse de scriitor lumii invizibile”¹, în cazul de față există „ab initio” o disjuncție evidentă între denumirea de *istorie literară* a sentimentului religios și cea de *literatură* a sentimentului religios. Dacă în primul caz este urmărită literatura sau creația beletristică, purtătoare de mesaj și sentiment religios, în ceea ce privește literatura sentimentului religios se reconstituie *producția de carte* sau *scrieri religioase*, elaborate în perimetrul eclezial sau confesional, cu finalitate în planul educației creștine, al edificării vieții și trăirii religioase.

Admițând că religia sau credințele religioase sunt circumstanțe sau precedente sentimentului religios, privit ca o „asumare intelectuală și non-intelectuală”² a acestora, literatura sentimentului religios este o dimensiune *formativă* și, în același timp, de exprimare a sensibilității și trăirii religioase. Într-o anumită măsură, literatura sentimentului religios evidențiază echivalențele dintre diagrama trăirii religioase și producția livrescă sau scrierile adiacente.

O perspectivă asupra literaturii religioase în general poate decela o structură consacrată de domeniile care au articulat discursul religios de-a

1 E. Goichot, *op. cit.*, Paris, 1982, p. 75.

2 L. Pelet, *Le sentiment religieux et la religion*, Paris, Ed. Aubier Montaigne, 1935, p. 184.

lungul vremii. Pornind de la Biblie, opera fundamentală a creștinismului, care este „tradiția recuperată prin Scriptură și, totodată, învelișul uman al Cuvântului lui Dumnezeu”³, biblioteca creștinismului se etalează în cel puțin două paliere: a. literatura patristică, liturgică, apologetică, canonică, teologală, pastorală și duhovnicească; b. literatura religioasă de uzaj popular, de cunoaștere și educație religioasă care, generic, poate fi exprimată prin Biblia sau Sfânta Scriptură în imediatul trăit și concret, „la Bible dans le Vécu concret”⁴. Acest al doilea palier se originează în „modestele” digeste de la sfârșitul antichității și începutul evului mediu, în extrase, sentințe, glose, florilegii, în „gnomai”, în „omiliare”⁵ care consacră un nivel accesibil spre adevărurile creștine.

În cadrul celui de-al doilea palier se pot plasa literatura și lectura convergente sentimentului religios. Este o literatură care, adecvată religiei trăite, determină atitudini și sentimente religioase, având cel mai mare impact în psihologia comunității și a „bunului creștin”. Educația creștină și edificarea duhovnicească se realizează, în principal, pe al doilea palier, în condițiile în care există *o lume letrizată*, fapt ce nu exclude educația și cunoașterea religioasă realizată și pentru *o lume iletrizată*, prin releul oralității și al recitativului, cum ar fi: „predicile, ceremoniile liturgice, legendele și exemplele”, acestea din urmă fiind achiziții și elaborări ale „predicii populare, ale colportajului oral, format din povestiri scurte, miracole, viziuni, anecdote”. Beneficiind de un discurs de mare accesibilitate, ele au avut un impact deosebit într-o lume medievală, predispusă „credulității și fascinației”⁶. La acest al doilea palier se consacră, așadar, edificarea și exprimarea sentimentului religios.

Exegeții creștinismului românesc au acreditat ideea unui *creștinism funciar de factură populară*. Asumat ca o filosofie a vieții, a existenței, românii s-au manifestat în perimetrul unei „biserici populare”, în care „nomosul creștin” s-a transfigurat în „nomos etnic” și invers, astfel încât ambele, aflate într-o ipostază organică, au „înfrîpat edificiul unei

3 P. Chaunu, *Au coeur religieux de l'histoire*, Paris, Ed. Perrin, 1986, p. 75.

4 *Ibidem*, p. 76.

5 *Ibidem*, p. 81.

6 J. Toussaert, *Le sentiment religieux en Flandre à la fin du Moyen-Âge*, Paris, Ed. Pion, 1963, p. 86.

concepții de viață, care e numai a poporului român”.⁷ Raportul dintre creștinul român și Divinitate stă sub semnul unei „familiarități afectuoase”.⁸ Din aceste caracteristici sau particularități ale creștinismului românesc se degajă consecutiv *dimensiunea sa pozitivă*, datorată faptului că la români, „credițele sunt potrivite cu firea omului sănătos, care se bucură fațăș de toate darurile vieții, străin deopotrivă și de habotnicie și de mojicia desfrâului”.⁹

O descriere și o analiză deosebit de pătrunzătoare și expresivă a creștinismului popular românesc o întâlnim la un exeget liberal al religiei românești și anume P. Pandrea. Astfel, el afirmă că teritoriul românesc nu a fost un teritoriu fertil pentru predicatori „întunecați și încrunțați” care amenințau cu păcatul și cu pocăință. Religia la români a fost purificată de concepte și elemente „telurice” și a devenit o „morală a conviețuirii și în metalizarea propriu-zisă”. Religia la români este eliberată de „latura sumbră a catolicismului” și, de asemenea, „de bigotismul strict” al protestantismului. Religia la români nu se aseamănă cu „vaietele și jalea iudaismului”, nici cu „negarea materiei din budism”. Ortodoxia românească este total detașată de „ortodoxismul rus, dostoievskian, contorsionat de rasputinism și vodcă”, întrucât remanențele „multimilenare ale lui Dyonisios în Tracia” au imprimat religiei românești euforie și aderență organică”. Ortodoxia și religia românească nu a problematizat „paulinismul protestantizant” și „monumentalitatea fastuoasă a lui Patris”, ci ele sunt centrate mai mult pe *Evanghelia lui Ioan* care „predică iubirea și îngăduința”.

În esență creștinismul românesc nu se referă la bigotism, nici la „pocăința păcatelor carnale” expiate printr-un „naturalism sănătos al simțurilor prin popa satului care stimulează mirenii pe câteva direcții de viață, precum, „copii mulți, deci un real cult al natalității sporite”, „gospodăria chivernisită”, „echilibru și armonie” în viața familiară și comunitară¹⁰.

7 D. Stăniloae, „Caracterul poporal și cultural al Bisericii”, în *Telegraful Român*, nr. 29/1942.

8 Idem, *Reflexii despre spiritualitatea poporului român*, Ed. Scrisul Românesc, Craiova, 1992, p. 159.

9 S. Mehedinți, *Creștinismul românesc*, București, Fundația Anastasia, 1991, p. 21.

10 P. Pandrea, *Turnul de ivoriu. Memorii*, București, Ed. Vremea XXI, 2004, p. 290.

În contextul configurat de aceste date virtuale ale creștinismului românesc se plasează pregnant literatura religioasă de nivel popular, conștientizând sentimentului religios.

Credințele religioase exprimate la nivelul pietății populare și al sensibilității religioase angajează un anumit gen de literatură, care, în istoriografia literaturii române din perioada interbelică, s-a consacrat sub termenul generic de *literatură pioasă*¹¹. Literatura sentimentului religios se structurează, în funcție de destinația sau de audiența ei, într-un nivel strict didactic, al „pedagogiei catehismului”, care înseamnă edificare creștină continuă, exerciții ale cunoașterii și pietății religioase, apoi un nivel reprezentat de literatura pioasă și un al treilea circumscris paradigmei bremondienne a istoriei literare a sentimentului religios.

1. Pedagogia catehismului

Realitatea credinței presupune realitatea cunoașterii și instrucției față de adevărurile creștine. Nu există o suprapunere perfectă între cunoaștere și credință, ele sunt deseori defazate și astfel „adeziunea noțională este departe de cea reală, iar cunoașterea este departe de convingere”¹², lumina credinței și, prin aceasta, intensitatea sentimentului religios sunt premeditate de educație, de o anumită „pedagogie a catehismului”. Prin extensiune, școala din proximitatea bisericii sau școala ca „sucursală a bisericii locului”¹³ s-a metamorfozat într-o școală a societății în general. Instrucția, la începuturi, era eminentamente creștină, școala fiind „o problemă a Bisericii și, pentru toți cei care de-a lungul secolelor n-au avut de-a face cu școala, toată gestiunea vieții civile s-a aflat în mâinile preotului (...) Biserica a făcut multă vreme din ordinea cosmică o traducere imediată a ordinii divine”¹⁴.

11 Cf. I. Zugrav, „Literatură pioasă”, în *Candela*, LIII-LIV/1942-1943, Cernăuți; Cf. și I. Scriban, „Literatură pioasă în limba românească”, în *Biserica Ortodoxă Română*, aprilie 1923.

12 J. Toussaert, *op. cit.*, p. 59.

13 R. Muchembled, *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècles)*, Paris, Ed. Flammarion, 1991, p. 346.

14 M. Augé, *Religie și antropologie*, București, Ed. Jurnalului Literar, 1995, p. 62.

Pedagogia creștină încorporează un prag *minimal* al orizontului de așteptare accesibil celor instruiți (letrizați), prin lectura Bibliei, a lucrărilor de catehizare și a literaturii religioase în general, și un prag *maximal*, accesibil atât celor instruiți, cât și celor neinstruiți, constituit din „predică, inițiere individuală, liturghie, spectacolele paraliturgice și, în sfârșit, colportajul tradițiilor orale”¹⁵. Recuperarea individului în ipostaza „bunului creștin” prin educație religioasă are drept scop formarea condițiilor exercitării valide și eficace de către mireni a „puterii sacramentale în cadrul bisericii”¹⁶. Formarea teoretică a individului este articulată de trei aspecte în pedagogia creștină: *sacrul* (prin care se încearcă să se explice divinul, ce este Dumnezeu), *geneza* (despre originea lumii și a omului), *eshatologia* (sfârșitul omului și a universului, răsplata omului după faptele sale, judecata de apoi)¹⁷.

Alături de aceste direcții teoretice s-a elaborat și o *metodică* a educației creștine, rezultat atât al unei rigori didactice, dar și al unor exerciții adecvate nivelului de percepție al individului. S-a constituit o *metodă catehetică* care are drept scop concentrarea sau rezumarea principalelor învățături creștine (decalogul, virtuțile creștine, păcatele capitale), a principalelor rugăciuni (*Pater, Ave, Credo*) și a psalmilor, care, toate la un loc, reprezintă o interfață de maximă eficiență în transmiterea mesajului creștin. Astfel, sunt elaborate cel puțin trei procedee în tehnica instrucției: a. cel al versificării, care presupune o asimilare orală „prin inimă” și prin „jocul rimelor, al ritmurilor și cadențelor, procedee mnemotehnice, formule sonore”¹⁸; b. al întrebărilor și răspunsurilor organizate după un scenariu propedeutic; c. dialogul dintre un laic și un preot asupra unor subiecte religioase cu reflecții moralizante și pietiste.

La sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, educația religioasă a copiilor în spațiul românesc presupune, după cunoașterea scrisului și cititului, învățarea pe „de rost a orologiului bisericii orientale, ohtocului și psaltirii. După aceea li se explică *Evangelia, Faptele Apostolilor, Pentateuhul* sau cele cinci cărți ale lui Moise și celelalte cărți

15 J. Toussaert, *op. cit.*, p. 60.

16 L. Stan, *Mireni în biserică*, Sibiu, Tipografia Arhidiecezană, 1939, p. 59.

17 C. Cuciuc, *Introducere în sociologia religiilor*, București, Ed. Gnosis, 1995, p. 63.

18 J. Toussaert, *op. cit.*, p. 66.